



KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT
LEUVEN



Desindustrialisatie en de implicaties op de arbeidsmarkt: Samenvatting

Prof. Dr. Leo Sleuwaegen, KULeuven
Koen De Backer, KULeuven
Dr. Geert Steurs, IDEA Consult
Dr. Dafne Reymen, IDEA Consult
Stephanie Devisscher, IDEA Consult
Dr. Anneleen Peeters, IDEA Consult

Brussel, december 2000

1 INLEIDING

Voorliggend rapport is een samenvatting van het eindrapport van de studie-opdracht “Desindustrialisatie in Vlaanderen en de implicaties op de arbeidsmarkt”. Deze studie-opdracht werd uitgevoerd in het kader van het VIONA-arbeidsmarktonderzoeksprogramma door een onderzoeksteam van de KULeuven (Departement Toegepaste Economische Wetenschappen) en IDEA Consult.

De inhoud van deze studie bestaat uit 4 delen. De eerste 2 delen gaan over het “oude” debat: over de desindustrialisatie en het relatief belang van de industrie en de diensten. In het eerste deel, “Een perspectief op de desindustrialisatie in Vlaanderen”, wordt de desindustrialisatie in Vlaanderen statistisch in kaart gebracht en dit vanuit verschillende invalshoeken. In het tweede deel wordt dieper ingegaan op de verklaringen voor het desindustrialisatieproces. Dit laat toe om na te gaan in welke mate deze verschillende verklaringen een antwoord bieden op de desindustrialisatie zoals deze zich heeft voltrokken in Vlaanderen.

Beide eerste delen hebben een retrospectief karakter. Het derde deel daarentegen is eerder prospectief van aard. Er dient zich immers een “nieuw” debat aan, namelijk met betrekking tot de evolutie naar een netwerkeconomie en de implicaties op de arbeidsmarkt. De overgang van een post-industriële economie naar een netwerkeconomie en de impact daarvan op o.a. arbeidsorganisatie en arbeidsvoorwaarden, zijn daarom de centrale thema’s in dit derde deel.

In het vierde deel worden de voornaamste bevindingen van deze studie nog eens op een rijtje gezet samen met een aantal beleidsimplicaties.

2 EEN PERSPECTIEF OP DE DESINDUSTRIALISATIE

De bedoeling van het eerste deel, “Een perspectief op de desindustrialisatie in Vlaanderen”, is om de desindustrialisatie in Vlaanderen statistisch in kaart te brengen en dit vanuit verschillende invalshoeken.

▪ een historisch perspectief

In het historisch perspectief bekijken we de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de hoofdsectoren: de primaire, de secundaire (of de industrie-) en de tertiaire (of de diensten-)sector. In Vlaanderen was er in de periode 1953-1998 een relatieve én absolute daling van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie. De desindustrialisatie begon in 1975 en ging sindsdien onverminderd voort. T.o.v. het hoogtepunt van de industriële tewerkstelling in 1974 ging er zelfs bijna één derde van de jobs verloren. In 1998 blijkt aan de industriële arbeidsuitstoot evenwel een einde te zijn gekomen. In vergelijking met 1997 waren er in 1998 immers ongeveer evenveel personen tewerkgesteld in de industrie.

De globale Vlaamse tewerkstelling is over de beschouwde periode evenwel toegenomen dankzij het groeiende aantal arbeidsplaatsen in de tertiaire sector. Van 1953 tot 1998 verdubbelde het aantal arbeidsplaatsen in de dienstensector, waardoor het aandeel van de tertiaire tewerkstelling in de totale tewerkstelling steeg tot 67,8 % in 1998.

In Brussel en Wallonië vinden we vergelijkbare sectorale werkgelegenheidspatronen terug. In Wallonië echter heeft de groei in de tertiaire werkgelegenheid de industriële werkgelegenheid onvoldoende kunnen compenseren en daalde de totale tewerkstelling.

▪ een internationaal perspectief

In het internationaal perspectief vergelijken we de desindustrialisatie in Vlaanderen met die van Nederland, Frankrijk, West-Duitsland, de Europese Unie, de Verenigde Staten en Japan. In elk van deze landen nam in de beschouwde periode van 1960 tot 1997 de totale tewerkstelling toe. Voor Vlaanderen, zijn belangrijkste handelspartners en de EU in zijn geheel is deze groei te danken aan de groei van de werkgelegenheid in de dienstensector. In de secundaire sector gingen er in al deze landen immers jobs verloren. In de VS en Japan daarentegen, wordt de totale werkgelegenheidsgroei in deze periode ook gedreven door een groei van de industriële werkgelegenheid. De desindustrialisatie nam in Japan en de Verenigde Staten dus een andere vorm aan dan in Vlaanderen. In beide landen verminderde het aandeel van de secundaire sector binnen de totale werkgelegenheid, maar het absoluut aantal jobs in de secundaire sector steeg er.

▪ **een subregionaal perspectief**

In het subregionaal perspectief bekijken we de evolutie van het aantal jobs in de hoofdsectoren per Subregionaal Tewerkstellingscomité (STC). We vergeleken deze met de evolutie van de hele Vlaamse loontrekkende en niet-loontrekkende werkgelegenheid en dit voor de periode 1986-1998.

De totale werkgelegenheid stijgt in alle STC's. De werkgelegenheid in de dienstensector neemt overal toe en in sterkere mate dan de totale werkgelegenheid. Voor de meeste STC's geldt ook dat tussen 1986 en 1998 het aantal werknemers in de industrie daalde. Slechts 2 STC's vormen hierop een uitzondering: Turnhout en Oostende-Ieper. Daar steeg het aantal jobs in de industrie in plaats van te dalen.

Er zijn evenwel grote verschillen tussen de STC's met betrekking tot het aandeel van de industrie en het aandeel van de tertiaire sector in de totale werkgelegenheid. Het belang van de industrie, gemeten in 1998, varieert bijvoorbeeld van 12,4 % in Leuven tot 31,7 % in Kortrijk-Roeselare. Ook de groeicijfers van de totale werkgelegenheid en de sectorale tewerkstelling verschillen sterk van streek tot streek. Zo varieert het groeicijfer van het totaal aantal jobs tussen 10,6 % voor Antwerpen en 39 % voor Halle-Vilvoorde.

▪ **een sectoraal perspectief**

In het sectoraal perspectief gingen we dieper in op de sectoren die deel uitmaken van de secundaire en tertiaire hoofdsectoren. Zo kunnen we die sectoren (en hun subsectoren) identificeren die in belangrijke mate bijdragen tot de geobserveerde ontwikkelingen, althans voor de periode 1986-1998. Tegelijk laat het opsplitsen van de hoofdsectoren ook toe die sectoren te identificeren die niet voldoen aan de globale trends.

Zo is in de secundaire sector de subsector "Winning van delfstoffen" de zware verliezer, althans procentueel beschouwd. Wanneer we ook rekening houden met het belang van de sectoren in de totale werkgelegenheid, dan gingen er voornamelijk in de kledingindustrie, de textielindustrie, de metallurgie en de hout- en meubelindustrie vele banen verloren. In de auto-industrie, de vervaardiging van producten van metaal en de bouwnijverheid kwamen er dan weer een belangrijke hoeveelheid banen bij.

Binnen de tertiaire sector laat de informatica-sector het hoogste groeipercentage noteren. Waarschijnlijk kan de groei in deze sector gedeeltelijk verklaard worden door de toenemende uitbesteding van informatica-activiteiten. In absolute termen was de groei van het aantal personen werkzaam in de sector "Overige zakelijke dienstverlening" en in de "Gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening" evenwel veel groter.

De groei in de sub-sector "Overige zakelijke dienstverlening" wordt gedreven door de toename van de interim-arbeid. Hieruit resulteert een statistische vertekening aangezien alle interim-arbeid bij "overige zakelijke dienstverlening" wordt geteld in plaats van in de sectoren, waaronder ook industriële sectoren, waar de uitzendkrachten werden tewerkgesteld. Een voorzichtige raming leert dat zeker 1/3 van het jobverlies in de industrie in de periode 1993-1998 wordt goedgehaakt door de toename van de

interim-arbeid in de industrie die in de statistieken evenwel bij de dienstensector wordt geteld.

▪ **enkele kanttekeningen**

In het laatste hoofdstuk van dit deel worden een aantal kanttekeningen gemaakt bij de voorgaande analyse. Vooreerst gingen we na of een analyse van de werkgelegenheidscijfers in voltijdse equivalenten tot andere conclusies leidt dan deze die tot nu toe volgden uit de analyse waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen deeltijds en voltijds werk. Uit de cijfers blijkt het toenemend belang van deeltijdse arbeid in alle hoofdsectoren. Bovendien komt deeltijdse arbeid in de tertiaire sector veel meer voor dan in de secundaire sector. Daarom is het tewerkstellingsverlies in de secundaire sector, vergeleken met de toename van de tewerkstelling in de tertiaire sector, minder uitgesproken wanneer de tewerkstellingsevolutie in de hoofdsectoren wordt uitgedrukt in voltijdse equivalenten. Toch blijkt de trend van desindustrialisatie ook uit deze tewerkstellingscijfers in voltijdse equivalenten.

Vervolgens werden ook een aantal andere indicatoren geanalyseerd om te kijken of er ook op basis van deze indicatoren sprake is geweest van een desindustrialisatie van de Vlaamse economie. Zo bestudeerden we de evolutie en de verdeling van de Bruto Toegevoegde Waarde in Vlaanderen tussen 1985 en 1997. Daaruit bleek dat het aandeel van de industrie in de BTW in constante prijzen stabiel blijft terwijl het aandeel van de industrie in de BTW in werkelijke prijzen daalde. Deze vaststelling betekent dat de afname van het aandeel van de industrie in de BTW volgens werkelijke prijzen veeleer te wijten is aan prijsevoluties dan aan volumewijzigingen. In combinatie met het dalend aandeel van de industrie in de werkgelegenheid, lijkt de industrie dus grote productiviteitswinsten te realiseren in vergelijking met de diensten, hetgeen bevestigd wordt in deel 2 van de studie.

De analyse van 2 andere indicatoren, de investeringen en de export, wijzen wel op een afnemend belang van de secundaire sector. Maar het aandeel van de secundaire sector in het totale investeringsvolume en in de totale export is wel veel groter dan op het vlak van de werkgelegenheid. De uitgaven voor O&O komen vooralsnog ook voor bijna 90 % op rekening van de industrie.

3 DE DESINDUSTRIALISATIE ECONOMISCH VERKLAARD

In het tweede deel van de studie wordt dieper ingegaan op de verklaringen voor de desindustrialisatie. Deze worden, voor zover de beschikbare data het toelaten, getoetst voor Vlaanderen.

- **een natuurlijk fenomeen**

De economische ontwikkeling van landen/regio's heeft geleid tot een dalend aandeel van de industrie in werkgelegenheid en toegevoegde waarde. In de geïndustrialiseerde landen vertoont het aandeel van de industrie in de totale werkgelegenheid een omgekeerd U-verloop. In de VS bleef de werkgelegenheid in de industrie (in absolute termen) relatief constant, terwijl in Europa de desindustrialisatie uitmondde in een sterke afbouw van het aantal jobs in de industrie (cfr. deel 1). Verschillen in flexibiliteit, o.a. op de arbeidsmarkt, worden algemeen naar voren verschoven als verklaring voor deze divergerende evolutie tussen de VS en Europa. Een grotere flexibiliteit laat de noodzakelijke aanpassingsprocessen binnen een economie toe, zowel tussen industrie en diensten als tussen industriële sectoren onderling. In de VS resulteerde deze grotere economische dynamiek in een sterke groei van de totale werkgelegenheid, als gevolg van een constante industriële werkgelegenheid en een explosieve groei van de dienstensector. Europa kende slechts een lichte stijging van de totale werkgelegenheid doordat de afbouw van de industriële werkgelegenheid rechtstreeks leidde tot stijgende werkloosheid. De dienstensector in Europa was niet in staat het overschot aan industriële werknemers op te nemen.

Niettegenstaande de verschillen die bestaan tussen landen in het niveau en de snelheid van desindustrialisatie, blijkt desindustrialisatie een “natuurlijk” kenmerk te zijn van ontwikkelde landen. Overeenkomstig het ‘model van ongelijke groei’ van Baumol, zal dit proces van desindustrialisatie ervoor zorgen dat de economische groei in de toekomst steeds meer bepaald wordt door de productiviteitsontwikkeling van de dienstensectoren. In verschillende middelen heeft dit vragen doen rijzen m.b.t. de economische vooruitgang in de toekomst, gegeven de kleinere productiviteitsgroei van dienstensectoren. De technologische ontwikkeling, o.a. op het vlak van informatie- en communicatietechnologie, en de deregulering heeft er echter toe geleid dat de productiviteit in de diensten de laatste jaren sterk gestegen is. In bepaalde dienstensectoren was de productiviteitsgroei in het recente verleden zelfs groter dan in de industrie.

- **de ongelijke productiviteitsontwikkeling tussen industrie en diensten**

De desindustrialisatie blijkt in de meeste landen hoofdzakelijk verklaard te worden door de ongelijke productiviteitsontwikkeling tussen industrie en diensten. Structurele verschillen tussen industrie en diensten (als gevolg van technologische ontwikkelingen, kapitaalaccumulatie en schaalvoordelen) liggen aan de basis van de hogere productiviteitsgroei in de industrie t.o.v. de dienstensectoren. Dit heeft ertoe geleid dat in de industrie een zelfde evolutie van de toegevoegde waarde (in vaste prijzen) gerealiseerd wordt door steeds minder werknemers, met een dalend aandeel van de industrie in de totale werkgelegenheid tot gevolg.

- **een beperkte rol voor vraagfactoren**

In beperktere mate hebben ook vraagfactoren (zoals het verschil in inkomenselasticiteit en bepaalde demografische evoluties) via een stijging van de vraag naar diensten het belang van de industrie in de totale werkgelegenheid doen afnemen. Ook de wijzigende arbeidsorganisatie heeft een rol gespeeld in desindustrialisatie doordat steeds meer activiteiten van industriële ondernemingen getertiariseerd worden.

- **desindustrialisatie: een “statistisch” fenomeen ?**

Het belang van de “statistische” verschuiving van werkgelegenheid van de industrie naar de diensten die gepaard gaat met deze uitbesteding van dienstenactiviteiten door industriële ondernemingen kan evenwel moeilijk in kaart worden gebracht met de beschikbare gegevens. Wel kan op basis van de stijgende verhouding van de balanspost “diensten en andere goederen”, gedeeld door de omzet, worden geconcludeerd dat industriële ondernemingen relatief meer beroep gedaan hebben op uitbestede diensten. Aangezien ondernemingen in toenemende mate arbeidsintensieve dienstenactiviteiten uitbesteden, kan verwacht worden dat de werkgelegenheidsevolutie de positieve omzetevoortgang niet gevolgd heeft.

- **desindustrialisatie en globalisering**

Desindustrialisatie wordt ook dikwijls in verband gebracht met globalisering en de toenemende internationale handel. Meer in het bijzonder wordt de sterke groei van de zogenaamde Noord-Zuid handel vaak naar voor geschoven als belangrijke factor in de desindustrialisatie van geïndustrialiseerde landen. Voor België geldt dat de stijgende importconcurrentie een licht negatief effect had op de vraag naar arbeid in de Belgische industrie in de periode 1978-1994. De export steeg evenwel veel sterker waardoor internationale handel een positief netto-effect had op de industriële werkgelegenheid.

- **desindustrialisatie: België versus Europa**

Binnen Europa heeft het desindustrialisatieproces zich over de periode 1970-1995 het sterkst doorgezet in België. Bovendien wordt de desindustrialisatie in België meer dan in andere landen verklaard door de sterke productiviteitsgroei in de industrie. Structurele kenmerken van de Belgische economie liggen aan de basis hiervan: het open karakter van de Belgische economie verplichtte ondernemingen de productiviteit op te drijven als reactie op de hoge en stijgende loonkosten o.a. door grootschalige automatiseringen. De buitenlandse ondernemingen, talrijk aanwezig in België, hebben in toenemende mate de minst productieve activiteiten gedelocaliseerd weg vanuit België. Het resultaat is een competitieve Belgische industrie op wereldvlak, gekenmerkt door een sterk kapitaalintensief karakter en een hoge productiviteit.

Uit de “shift-and-share”-analyse blijkt dat de sectoriële samenstelling van de Belgische industrie slechts een marginale verklaring biedt voor de sterke afbouw van de industriële werkgelegenheid in België tijdens de periode 1970-1998. Cijfers met betrekking tot de exportspecialisatie van België tonen wel aan dat België in 1997 een sterke exportpositie bekleedt in sectoren gekenmerkt door schaalvoordelen

(automobiel, ijzer en staal, industriële chemie, ...). Tevens blijkt uit deze cijfers de in het algemeen geringe kennisintensiteit van Belgische exportproducten.

▪ **desindustrialisatie: Vlaanderen versus België**

Vlaanderen blijkt minder ‘gedesindustrialiseerd’ te zijn dan België: de afbouw van de werkgelegenheid in de industrie in Vlaanderen was minder sterk dan in Wallonië en Brussel. Op Belgisch niveau blijkt de sectoriële samenstelling wel degelijk een rol gespeeld te hebben, waarbij de Vlaamse sectormix minder gevoelig was voor desindustrialisatie. De belangrijkste verklaring voor de minder sterke daling van de industriële werkgelegenheid ligt evenwel in de sterke exportprestaties van de Vlaamse industrie. Door de centrale ligging van België en de aanwezigheid van een dicht infrastructuurnetwerk heeft Vlaanderen buitenlandse ondernemingen weten aan te trekken die de Europese markt vanuit hun lokale vestigingen bedienen. De Waalse industrie daarentegen heeft te lijden gehad onder zijn specialisatie naar zware industrieën. Daarnaast heeft het defensief overheidsbeleid van de eerste jaren geleid tot een minder efficiënt productie-apparaat.

▪ **desindustrialisatie en de rol van buitenlandse vestigingen**

De afbouw van de industriële werkgelegenheid was in de periode 1990-1995 sterk geconcentreerd in de groep van buitenlandse vestigingen in België. Bij de Belgische industriële ondernemingen gingen er in die periode als resultaat van toe- en uittreding, groei en inkrumping netto bijna 7000 jobs verloren. Bij de buitenlandse industriële ondernemingen was dit netto-verlies gelijk aan bijna 45.000 jobs. Ook indien rekening wordt gehouden met het feit dat multinationals gemiddeld groter zijn, blijft de graad van jobdestructie in deze periode binnen de buitenlandse multinationals in België hoog.

Buitenlandse multinationals blijken in deze periode meer dan andere ondernemingen activiteiten gedelocaliseerd te hebben naar het buitenland. Door bepaalde activiteiten te verplaatsen binnen hun multinationaal netwerk spelen deze ondernemingen optimaal in op de verschillen in locatievoorwaarden tussen landen. Hoewel het verlies aan arbeidsplaatsen door delocalisatie niet te verwaarlozen is, zijn echter de meerderheid van de collectieve ontslagen in België het gevolg van schaalverkleining (ook bij multinationals). De schattingsresultaten van een econometrisch model wijzen erop dat schaalverkleining meestal gebeurt in slecht presterende grotere industriële ondernemingen die nalieten om recent nog kapitaalinvesteringen te doen. Uittreding is een andere manier om werkgelegenheid af te bouwen die vooral plaatsvindt bij niet-winstgevende jonge en kleine ondernemingen die vooral gefinancierd zijn met vreemd vermogen.

4 DE EVOLUTIE NAAR EEN NETWERKECONOMIE

In het derde deel van het rapport verschuift de aandacht van het “oude” naar het “nieuwe” debat, namelijk dat over de evolutie naar een netwerkeconomie en de implicaties daarvan op de arbeidsmarkt.

▪ vragen bij het onderscheid tussen industrie en diensten

In de voorgaande 2 delen, aansluitend bij het “oude” debat over de desindustrialisatie en het relatief belang van industrie en diensten, werd telkens uitgegaan van het onderscheid tussen de industrie en de diensten (of tussen de secundaire en de tertiaire sector). De relevantie van dit onderscheid moet evenwel in vraag worden gesteld. Er zijn meerdere tendensen aan de gang die resulteren in een vervaging van het onderscheid tussen de industrie en de diensten. Zo worden industriële producten bijvoorbeeld steeds meer immaterieel. Hetzelfde geldt ook voor de investeringen in de industrie. Omgekeerd kunnen sommige diensten tegenwoordig wél worden bewaard en verhandeld, in tegenstelling tot vroeger, en wordt er bij het voortbrengen van diensten ook steeds meer gebruik gemaakt van industriële processen. De opsplitsing tussen industrie en diensten is dus hoe langer hoe minder éénduidig.

▪ de evolutie naar een netwerkeconomie: conceptueel kader

Het onderscheid tussen industrie en diensten vervaagt verder in de evolutie naar een netwerkeconomie. De netwerkeconomie beschouwen we als de resultante van drie drijvende factoren. Vooreerst is er de globalisering van de economie en in het bijzonder de mondialisering van de concurrentieverhoudingen, die de concurrentiële druk op de ondernemingen verhoogt. Deze toename van de concurrentie dwingt de ondernemingen zich te concentreren op hun kernactiviteiten om zo hun kosten (verder) te drukken. De ondernemingen zoeken daarom steeds vaker toeleveranciers om bepaalde delen van hun activiteiten voor hen te ontwikkelen of uit te voeren.

Een tweede drijvende kracht is de kennisintensivering van de economie. Kennis is de belangrijkste productiefactor geworden, dit in tegenstelling tot de industriële maatschappij waarin de productiefactor kapitaal primordiaal was. De ontwikkeling van kennis gaat evenwel gepaard met hoge kosten en risico's. Tegelijk veroudert deze kennis steeds sneller waardoor ook de levensduur van de producten verkort. Ook deze factoren dwingen de bedrijven tot samenwerking met andere bedrijven en onderzoekscentra.

Een derde drijvende kracht houdt verband met de verwachtingen van de klanten. Klanten kopen niet langer gestandaardiseerde producten en diensten maar verwachten een geïndividualiseerd product op maat van hun eigen behoeften en een totaaloplossing voor hun problemen. Om deze oplossingen te kunnen bieden moeten ondernemingen samenwerken met andere.

De informatie- en communicatietechnologie speelt bij de ontwikkeling van elk van deze drijvende krachten een belangrijke rol. Zo vergroot ICT bijvoorbeeld de mogelijkheden om de productie in steeds kleinere series te vervaardigen en te decentraliseren. Als gevolg hiervan kunnen (delen) van productieprocessen ook

eenvoudiger naar andere landen worden verplaatst. Om die reden geeft ICT dan ook een sterke impuls aan het proces van globalisering. De ICT-ontwikkelingen hebben ook een faciliterende invloed gehad op de ontwikkeling van de kenniseconomie en op de wijzigende klantenverwachtingen.

▪ **kenmerken van de netwerkeconomie**

De netwerkeconomie, als uitkomst van deze drie drijvende krachten, hebben we dan omschreven als “het economisch landschap waarin de concurrentiekracht van bedrijven, regio’s en landen steeds afhankelijker wordt van het vermogen zich strategisch te positioneren in wereldwijde kennis- en productienetwerken”. Het belangrijkste kenmerk van de netwerkeconomie is de intensieve samenwerking met andere ondernemingen (toeleveranciers) en klanten. In de netwerkeconomie wordt evenwel niet alleen samengewerkt (binnen de netwerken), maar tegelijk ook hevig geconcentreerd (tussen de netwerken).

De geografische dimensie van de netwerkeconomie is minstens Europees, vaak zelfs mondiaal, maar met regionale knooppunten. Multinationale ondernemingen concentreren hun activiteiten immers steeds meer in een beperkt aantal knooppunten van waaruit andere landen worden bediend. De netwerkeconomie wordt verder ook gekenmerkt door een verdere vervaging van industrie en diensten en door haar dynamisch karakter.

▪ **illustraties van de netwerkeconomie**

Op zoek naar illustraties van de netwerkeconomie komt men gemakkelijk bij de automobielsector terecht. Deze sector blijkt, zoals dit ook al in het verleden het geval was bij de introductie van nieuwe productie-organisatieconcepten, een voorloper te zijn. De scherper wordende concurrentie tengevolge van de globalisering, het toenemend belang van proces- en productontwikkeling en de gewijzigde klantenverwachtingen hebben er toe geleid dat de autoconstructeurs steeds vaker een beroep doen op toeleveranciers. Zogenaamde main-suppliers krijgen de verantwoordelijkheid, niet alleen inzake de productie, maar ook inzake de ontwikkeling, voor steeds grotere subsystemen. De productie van de noodzakelijke onderdelen voor deze systemen of modules wordt door de main-suppliers uitbesteed aan tweede lijns- en derde lijnstoeleveranciers wat resulteert in een piramidale toeleveringsketen. Dit alles heeft natuurlijk implicaties voor de werkgelegenheid bij de constructeurs en bij de toeleveranciers. Uit onderzoek blijkt dat met elke job bij de constructeurs, zeker 1 job bij de toeleveranciers overeenstemt.

Aansluitend bij de bespreking van de automobielsector wordt ook een zeer partieel antwoord gegeven op de vraag of de evolutie naar een netwerkeconomie ook van toepassing is (of zal zijn) voor andere sectoren. Vooreerst geldt dat de drijvende krachten achter de evolutie naar een netwerkeconomie een structureel karakter hebben zodat de netwerkeconomie zeker niet als een modefenomeen kan worden afgedaan. Verder geldt dat, net zoals in de automobielsector, ook in andere sectoren producten modulair zijn samengesteld met een systeembouw gebaseerd op standaarden. In dit soort sectoren, zoals de machinebouw, de electromechanische industrie en de electronica-industrie, zal de netwerkeconomie naar verwachting eveneens doorbreken.

Het in kaart brengen van de netwerkeconomie en de betrokkenheid van Vlaanderen vergt evenwel nog verder onderzoek. Zo zou een gedetailleerde analyse van de intra-sectoriële handel een eerste inzicht kunnen bieden in welke sectoren en in welke mate er sprake is van internationale netwerken. Wanneer er immers sprake is van een focus op de kernactiviteiten en ondernemingen zich gaan toeleggen op de productie van onderdelen van een product, dan zal dit aanleiding geven tot handelsstromen binnen eenzelfde sector. Een eerste analyse bevestigt inderdaad deze evolutie, in het bijzonder voor sectoren met een relatief hoge kapitaalsintensiteit.

▪ **de ICT-sector in Vlaanderen**

Vervolgens komt ook het belang van de ICT-sector in Vlaanderen aan bod. De ontwikkelingen in de ICT-sector zijn van groot belang als facilitator van de evolutie naar een netwerkeconomie. De evolutie in deze sector krijgt ook veel aandacht in het licht van de zogenaamde “nieuwe economie”. Globaal genomen waren er in 1998 in de ICT-sector in Vlaanderen 62.700 werknemers tewerkgesteld, hetgeen overeenstemt met 3,6 % van de loontrekkende werkgelegenheid in Vlaanderen. Naast de ICT-sector “strictu sensu” wordt in sommige publicaties ook rekening gehouden met de werkgelegenheid bij de producenten van “inhoud” die wordt voortgebracht met gebruik van ICT-middelen, de zogenaamde “content-providers”. In 1998 waren er ongeveer 25.000 werknemers aan de slag in deze content-sectoren, wat overeenstemt met een aandeel van 1,4 % in de totale loontrekkende werkgelegenheid in Vlaanderen.

Omwille van verschillen in definitie (welke sectoren behoren tot de ICT-sector ?) is de evolutie van de werkgelegenheid evenwel een betere indicator van het toenemend belang van de ICT-sector. In vergelijking met 1993 nam de werkgelegenheid in de ICT-sector met ruim 10 % toe. Deze toename is ruim dubbel zo groot als die van de werkgelegenheid in de Vlaamse economie in haar geheel.

Schattingen met betrekking tot het belang van de sector in termen van toegevoegde waarde, geven de sector een gewicht van ongeveer 3,3 % in de Belgische economie. Hoewel dus (nog) relatief klein, zorgde deze bedrijfstak voor bijna 10 % van de totale economische groei in België in de periode 1996-1998.

▪ **de arbeidsmarktimplicaties van de netwerkeconomie**

In het vervolg van dit derde deel stonden de arbeidsmarktimplicaties van de overgang naar de netwerkeconomie centraal. Zo worden de veranderingen in arbeidsvraag en arbeidsaanbod besproken. De evolutie naar een netwerkeconomie leidt voor de werkgevers tot een toenemende nood aan arbeidsmarktflexibiliteit (kwantitatief effect) en anderzijds ook tot veranderde behoeften aan kennis en vaardigheden zoals een stijgende vraag naar gespecialiseerde vaardigheden maar ook naar sociale vaardigheden (kwalitatief effect). Voor wat betreft de aanbodzijde werd aandacht besteed aan de heterogenisering en de individualisering van het arbeidsaanbod waaruit de behoefte aan meer flexibele arbeidsrelaties voortkomt. Deze behoefte staat als dusdanig evenwel niet in verband met de netwerkeconomie.

▪ **naar een nieuw arbeidsorganisatiemodel ?**

Veranderingen in de omgeving van organisaties, waaronder de evolutie naar een netwerkeconomie, vereisen nieuwe arbeidsorganisatiestructuren en –concepten. Daarom werd aandacht besteed aan de overgang van het traditionele Tayloristische organisatiemodel naar een nieuw arbeidsorganisatiemodel. De strakke en hiërarchische organisatievorm van het Taylorisme is niet langer bruikbaar omdat de voorwaarden voor het goed functioneren ervan niet langer vervuld zijn, onder meer omwille van de behoefte aan maatwerk, de omgeving die dynamisch en onzeker is en de steeds vagere grenzen aan een organisatie. Het nieuwe organisatiemodel wordt gekenmerkt door vlakke organisaties, werken in teamverband en personele flexibiliteit. Vooral dit laatste kenmerk verdient in het kader van de ontwikkeling naar een netwerkeconomie veel aandacht. Daarom werd vooreerst een conceptueel kader voorgesteld met een overzicht van de verschillende flexibiliteitsvormen, opgesplitst volgens 2 dimensies: intern-extern en numeriek-functioneel.

▪ **meer flexibiliteit ?**

Vervolgens werd dieper ingegaan op een aantal flexibiliteitsvormen. Zo maakt het flexibiliseren van werktijden en werkpatronen het voor de werkgever mogelijk het arbeidsvolume aan te passen in functie van specifieke noden van het productiesysteem. Uit het beschikbare cijfermateriaal blijkt evenwel geen structurele stijging van flexibele werkuren en –patronen, althans niet sinds 1992. Wel is het aandeel deeltijds werkenden in Vlaanderen gestegen van 9 % in 1987 tot 19,7 % in 1999. Hierbij moet evenwel worden opgemerkt dat deeltijds werken vooral (en steeds meer) gebeurt op vraag van de werknemer.

Meer flexibiliteit in een organisatie wordt ook steeds meer gerealiseerd door het beperken van het aantal werknemers met een contract van onbepaalde duur. Zo steeg het aantal mensen dat aan de slag is met een uitzendcontract met 19.000 voltijdse eenheden tussen 1993 en 1998. Het aandeel tijdelijke contracten steeg van 4,4 % in 1989 tot 9,4 % in 1999. Tenslotte werd ook aandacht besteed aan nog 2 andere vormen van flexibiliteit: die van de arbeidsplaats (door bijvoorbeeld thuiswerk en telewerk) en die van de jobinhoud.

Uit de beschikbare data blijkt evenwel dat globaal gesproken de ondernemingen in Vlaanderen nog maar in beperkte mate afstand hebben gedaan van het klassieke arbeidsorganisatiemodel. Dit stemt overeen met de conclusies van eerder onderzoek waarin werd aangetoond dat de arbeidsorganisatie zich maar traag aanpast aan wijzigingen in de (productie-)omgeving.

De evolutie naar de netwerkeconomie heeft ook implicaties op de arbeidsvoorwaarden waartegen werknemers worden tewerkgesteld. In de netwerkeconomie is er vooreerst sprake van een flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden met meer aandacht voor prestatiegebonden beloning met daarbij aansluitend het ontstaan van verschillende alternatieve verloningssystemen zoals bonussen, winstdeelname of de toekenning van aandelen en/of aandelenopties aan de werknemers. In het verlengde van de flexibilisering van de arbeidsvoorwaarden is er ook steeds meer sprake van een individualisering van de arbeidsvoorwaarden (cfr. het “cafeteria-model”).

▪ **opleiding en vorming centraal**

Naast de behoefte aan meer flexibiliteit staat in de netwerkeconomie ook het toenemend belang van opleiding en vorming centraal. In de kenniseconomie is het creëren van toegevoegde waarde in het economisch proces immers afhankelijk van de toepassing van kennis. Deze ontwikkeling heeft implicaties voor zowel het reguliere onderwijs, dat meer aandacht zou moeten besteden aan bijvoorbeeld ICT-vaardigheden en het “leren leren”, als voor vormings- en opleidingsinitiatieven in het kader van permanente vorming.

Permanente vorming is trouwens een noodzakelijke voorwaarde om in de netwerkeconomie levenslang inzetbaar te zijn. Zowel de werknemers als de werkgevers dienen hierbij hun verantwoordelijkheid op te nemen. In de netwerkeconomie waarin nieuwe functies ontstaan maar anderen verdwijnen, is een brede, flexibele inzetbaarheid belangrijk om zeker te zijn van het levenslang behoud van een arbeidsplaats. De noodzaak om te investeren in opleiding versus het streven naar flexibiliteit plaatst de ondernemingen evenwel voor een dilemma. Immers, de opleidingen die erop gericht zijn de inzetbaarheid van hun werknemers te verhogen, maken het voor de werknemer tegelijk ook gemakkelijker om over te stappen naar een andere werkgever.

5 BEVINDINGEN EN BELEIDSIMPLICATIES

Uit de analyse van de desindustrialisatie in Vlaanderen, de evolutie naar een netwerkeconomie en de implicaties van deze ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, kunnen een aantal relevante lessen worden getrokken voor het beleid.

Al deze ontwikkelingen vragen immers niet alleen een aanpassing bij de ondernemingen en werknemers, maar ook een aangepast beleid van de overheid. Daarom bevat het vierde deel de belangrijkste bevindingen en de mogelijke beleidsimplicaties van deze ontwikkelingen. In onderstaande box worden deze bevindingen en beleidsimplicaties op een rijtje gezet.

1. industrie en/of diensten ?

- *bevindingen*
 - desindustrialisatie is een natuurlijk fenomeen
 - toenemende uitbesteding en toelevering
 - het onderscheid tussen industrie en diensten vervaagt
 - we evolueren naar een netwerkeconomie
- *beleidsimplicaties*
 - geen defensief industriebeleid
 - niet alle aandacht naar de diensten
 - nood aan een geïntegreerde visie op industrie en diensten
 - de netwerkbenadering in plaats van de sectorinvalshoek

2. desindustrialisatie in Vlaanderen: enkele bijzondere kenmerken

- *bevindingen*
 - ook een absolute daling van de industriële werkgelegenheid in Vlaanderen
 - een sterkere en snellere desindustrialisatie in Vlaanderen
 - een hoge productiviteit ten koste van de werkgelegenheid
 - de ontwikkeling van de diensten bleef achter
- *beleidsimplicaties*
 - beheersing van de loonkosten
 - wet- en regelgeving aangepast aan de netwerk- en kenniseconomie
 - liberalisering als hefboom van een virtuele netwerkeconomie

3. de verankering van buitenlandse groepen in Vlaanderen

- *bevindingen*
 - een sterke afbouw van de werkgelegenheid bij de buitenlandse groepen
 - grote flexibiliteit resulteerde in desocialisatie
- *beleidsimplicaties*
 - Vlaanderen als regionaal knooppunt
 - locatiefactoren: van kwantiteit naar kwaliteit
 - naar een waardetoevoegend en kennisgedreven knooppunt

4. Vlaanderen in de kenniseconomie

- *bevindingen*
 - geringe inschakeling van menselijk kapitaal in exportproducten
 - steeds hogere eisen ten aanzien van toeleveranciers
 - nadruk op proces- in plaats van productinnovatie
- *beleidsimplicaties*
 - Vlaamse toeleveranciers als vestigingsfactor
 - uitbouw van kennisinfrastructuur
 - meer ondernemerschap door lagere (para)fiscale druk en prestatiegebonden beloning

5. de arbeidsmarktimplicaties van de netwerkeconomie

- *bevindingen*
 - een grotere arbeidsflexibiliteit
 - veranderde behoeften aan kennis en vaardigheden
- *beleidsimplicaties*
 - evenwicht tussen flexibiliteit en zekerheid
 - opleiding en vorming van cruciaal belang in de kenniseconomie
 - aandacht voor de inzetbaarheid van bepaalde risicogroepen